
 <p>Research Journal MATIN Imam Khomeini and the Islamic Revolution</p>	<p>Print ISSN: 2423-6462 Online ISSN: 2676-5888 Home page: https://matin.ri-khomeini.ac.ir</p>	 <p>Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution</p>
---	--	---

Research Paper

A Study of the 'Rule of Negation of Unbearable Hardship' in Jurisprudence based on Imam Khomeini's Viewpoint

*Zahra Mahdavi Mazinani¹

1. PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Law and Imam Khomeini's Thought, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran. (Corresponding author)

Article Info	Abstract
<p>Article type: Book Review</p> <p>Article history: Received: July 5, 2022 Received in revised form: November 4, 2022 Accepted: November 9, 2022 Published online: December 21, 2024</p> <p>Keywords: Unbearable hardship rule, divorce, norm, abortion, custody</p> <div style="text-align: center;"> <p>•Corresponding author: zfkahdavi@yahoo.com</p> </div>	<p>The "Rule of Negation of Unbearable Hardship" (La-Haraj) is one of the most applied rules in jurisprudence according to which no decree (Hokm) in Islam is issued which causes unbearable hardship. Paying attention to the jurisprudential foundations on which this rule is based is particularly important, because differences of opinion on its jurisprudential foundations in judicial courts sometimes lead to different verdicts that are issued in similar cases. Since one of the applications of this rule is in family matters, it is necessary to pay attention to these principles, because in addition to removing ambiguity in legal cases, it prevents the personal preferences of individuals in applying this rule to similar cases. Therefore, the question is to what extent, according to Imam Khomeini's opinion, can the capacity of this rule be used in various lawsuits, especially family lawsuits? Attempts have been made in this research, through employment of descriptive-analytical method, to study the content and evidence of the Unbearable Hardship Rule and the jurisprudential foundations effective in applying this rule to the jurisprudence of the family. Moreover, while addressing a judicial decision, it has been stated that commonsense is the main criterion and standard for recognizing unbearable hardship regarding different people, while taking into consideration the individual and social characteristics of the duty-bound person as well as the factor of time and space. What is meant unbearable hardship in this paper is the personal practical hardship both physical and spiritual, which includes all obligatory decrees (obligatory and unlawful). This rule is not applied to past cases of unbearable hardship and only includes present and future cases and is also applicable to the rights of others.</p>

Cite this article: Mahdavi Mazinani, Z. (2024). A Study of the 'Rule of Negation of Unbearable Hardship' in Jurisprudence based on Imam Khomeini's Viewpoint. *Matin Research Journal*, 26(105), 143-169. <https://doi.org/10.22034/MATIN.2023.413690.2198>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic**.

This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Although the principle of eliminating hardship and constriction (Nafi 'Usr wa Ḥaraj) is one of the most widely applied principles in jurisprudential family matters, there are significant disagreements regarding its interpretation and implications. Its importance stems from the fact that differing views on its jurisprudential foundations in judicial courts sometimes lead to divergent rulings in similar cases. This research employs a descriptive-analytical method to examine the content, evidence of the (Lā Ḥaraj) principle, and the jurisprudential foundations influencing its application to family law issues. Key questions addressed include:

- What is meant by the “munificent nature” of the principle of eliminating hardship and constriction?
- Is the eliminated (ḥaraj) in the general proofs of hardship (umūmāt adilla) a predominant typical hardship or a personal hardship?
- Does the Lā Ḥaraj principle encompass negations (‘adamiyyāt)?
- Does the principle apply to prescriptive rulings (aḥkām taklīfī) or declaratory rulings (aḥkām waqī‘ī)?
- How does the principle apply to prohibitions (maḥramāt)?
- Does Lā Ḥaraj take precedence over the primary evidence (adilla awwaliyya) of rulings?
- Does the principle remove actual hardship (ḥaraj waqī‘ī) or known hardship (ḥaraj ma‘lūm)?
- Has the principle been weakened due to frequent specification (kathrat takhṣīs)?
- What is meant by the actuality (fi‘liyyat) of hardship?
- Does the principle apply to the rights of others?

1. Background

In the article *Alimony for a Missing Spouse in Jurisprudence and Law with a Focus on Imam Khomeini’s Viewpoint*, the authors argue that alimony for a missing spouse is among the non-financial rights of a wife, critical to sustaining marital life, and its absence causes significant hardship. However, this article focuses solely on alimony and does not explore other applications of the Lā Ḥaraj principle.

Another article, *The Application of the Principle of Eliminating Hardship in Dowry Matters with a Focus on Imam Khomeini’s Viewpoint*, states that credible narrations condemn a financially capable man’s refusal to pay dowry. The exclusivity of this article to dowry distinguishes it from the present research.

2. Definition of the Lā Ḥaraj Principle

This principle asserts that God does not impose obligations beyond human capacity. If a duty causes hardship (‘usr) or constriction (ḥaraj) beyond one’s endurance, it is exempted from legal obligation.

3. Evidence for the Principle of Eliminating Hardship**

3.1. Quranic Verses

1. The Verse of Ḥaraj: “He has not placed upon you in religion any hardship” (Q22:78).
2. The Verse of ‘Usr: “Allah intends ease for you and does not intend hardship” (Q2:185).
3. The Verse of Capacity: “Allah does not burden a soul beyond its capacity” (Q2:286).

3.2. Narrations

- Narration of ‘Abd al-A‘lā: Imam al-Ṣādiq (AS) permits wiping over a bandage during ablution, citing the Verse of Ḥaraj.
- Narration of Abū Baṣīr: A ritually impure person may use water from a container if their hand is not contaminated, as “God has not placed hardship in religion.”
- Narration of Faḍl ibn Yasār: Permitting the flow of ablution water into a container, based on the same principle.

3.3. Rational Evidence

If a duty causes unbearable hardship or disrupts societal order, reason dictates its removal. Some scholars argue Lā Ḥaraj is inherently rational, supported by the *principle of divine grace (qa‘dat al-luṭf).

3.4. Consensus (Ijmā‘)

One of the reasons given by some jurists for the validity of this rule is the consensus of Imamia and even the consensus of Muslims. In the writer’s opinion, in the discussion of the rule of difficulty and hardship, Ijma cannot be cited as one of the foundations of jurisprudence, because this Ijma, like most of the Ijma’s cited by jurists, is not a devotional Ijma and a discoverer of infallible words;

3.5. The building of wisdom

A group of thinkers consider this rule to be rational and believe that reason independently understands that it is ugly to commit to impossible or laborious tasks. Their reason is that people generally do their homework out of fear of the divine eagle, not out of inner desire. If a duty is beyond human capacity, it will not be done and it will lead to sin. Therefore, reason dictates that such a task is incorrect.

4. The Role of Custom (‘Urf) in Jurisprudence and Law

Custom refers to the consistent understanding or judgment of people, serving as a tool for jurists to interpret scriptural evidence. Custom aids jurists in interpreting scriptural sources and contextualizing rulings.

5. Scope of the Lā Ḥaraj Principle

5.1. The Munificent Nature of the Principle

God, out of grace, removes initial obligations that impose undue hardship.

5.2. Personal vs. Typical Hardship

The principle prioritizes personal hardship over generalized hardship, tailored to individual circumstances.

5.3. Application to Negations (‘Adamiyyāt)

Some scholars argue the principle applies to both affirmative and negated rulings.

5.4. Application to Prescriptive and Declaratory Rulings

The principle applies universally, as no restriction limits its scope to specific rulings.

5.5. Application to Prohibitions

Some jurists assert that Lā Ḥaraj overrides all general obligations, including prohibitions, as “in religion” encompasses all duties.

5.6. Precedence Over Primary Evidence

The principle supersedes primary evidence, restricting general obligations to non-hardship contexts.

5.7. Removal of Actual Hardship

The principle removes actual hardship*, irrespective of the individual’s awareness of it.

5.8. Actuality of Hardship

The principle addresses current or future hardships, not past ones, provided no harm is inflicted on others.

5.9. Application to Others’ Rights

The principle applies to others’ rights; if a right causes hardship, it is revoked.

6. Lā Ḥaraj and Judicial Divorce

While divorce is primarily a husband’s right, courts may grant judicial divorce if marital life becomes unbearable for the wife, suspending the husband’s exclusive authority.

Conclusion

In this research, after examining the provisions of the rule, while dealing with a judicial decision, it is stated that the custom, the main criteria and criteria for recognizing the danger in different people, is obliged to consider individual and social characteristics and also consider the factor of time and place. In this rule, the meaning of harassment is current personal harassment, both physical and mental, which includes all mandatory rules (including obligations and taboos) and non-binding rules as well. This rule does not apply to past harms, and only applies to current and welcome harms, and it also applies to the rights of others.

واکاوی قاعده لاجرح در فقه بارویکردی بر نظر امام خمینی (ره)

زهرا مهدوی مزینانی^۱

<https://doi.org/10.22034/MATIN.2025.184271.1403>

مقاله پژوهشی

چکیده: قاعده لاجرح یکی از قواعد پرکاربرد فقه است که بر اساس آن حکم حرجی در دین اسلام جعل نشده است. توجه به مبانی فقهی که این قاعده بر آن‌ها استوار است اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا اختلاف نظر در مبانی فقهی آن در محاکم قضایی گاهی منجر به صدور آرای متفاوت در موارد مشابه می‌شود. از آنجا که یکی از کاربردهای این قاعده جریان آن در مسائل خانواده است توجه به این مبانی ضروری است؛ زیرا افزون بر این که ابهام را در موارد قانونی برمی‌دارد، مانع برخورد سلیقه‌های اشخاص در تطبیق این قاعده بر موارد مشابه می‌شود؛ بنابراین با توجه به آرای امام خمینی تا چه اندازه می‌توان از ظرفیت این قاعده در دعاوی مختلف به‌ویژه دعاوی خانوادگی استفاده کرد؟ در این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی، مفاد و مدرک قاعده لاجرح و مبانی فقهی مؤثر در تطبیق این قاعده بر مسائل فقهی خانواده بررسی شده است و ضمن پرداختن به یک رأی قضایی بیان شده که عرف، معیار و ملاک اصلی برای تشخیص حرج در افراد مختلف، با ملاحظه ویژگی‌های فردی و اجتماعی مکلف و نیز در نظر گرفتن عامل زمان و مکان است. منظور از حرج در این قاعده حرج فعلی شخصی، اعم از جسمی و روحی است که شامل تمامی احکام تکلیفی (اعم از واجبات و محرمات) شده و احکام عدمی را نیز در برمی‌گیرد. این قاعده در مورد حرج‌های گذشته جاری نیست و تنها حرج‌های فعلی و استقبالی را برمی‌دارد و در مورد حقوق دیگران نیز جاری است.

کلیدواژه‌ها: قاعده لاجرح، عرف، طلاق قضایی، سقط جنین، حضانت.

۱. دکتری فقه و مبانی حقوق و اندیشه امام خمینی، پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.
E-mail: zfkmahdavi@yahoo.com (نویسنده مسئول)

استناد: مهدوی مزینانی، زهرا (۱۴۰۳). واکاوی قاعده لاجرح در فقه با رویکردی بر نظر امام خمینی (ره). پژوهشنامه ماتین، ۲۶(۱۰۳)، ۱۶۹-۱۴۳.

<https://doi.org/10.22034/MATIN.2025.184271.1403>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۸/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۱۸
پژوهشنامه ماتین / سال بیست و ششم / شماره صد و پنج / زمستان ۱۴۰۳ / صص ۱۶۹-۱۴۳

مقدمه

با وجود این که قاعده نفی عسرو حرج از قواعد بسیار پرکاربرد در مسائل فقهی خانواده است، ولی اختلافات زیادی در فهم و دلالت آن وجود دارد که باعث به چالش کشیدن کیفیت جریان و تطبیق آن در موارد نزاع شده است. توجه به مبانی فقهی که این قاعده بر آن‌ها استوار است، اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا اختلاف نظر در مبانی فقهی آن در محاکم قضایی گاهی منجر به صدور آرای متفاوت در موارد مشابه می‌شود؛ بنابراین توجه به این مبانی فقهی و یافتن رویکرد واحد امری ضروری است. سؤالات زیادی در این رابطه وجود دارد از قبیل این که منظور از امتنانی بودن قاعده نفی عسرو حرج چیست؟ آیا حرج نفی شده در عموماً ادله حرج، حرج نوعی غالبی است یا حرج شخصی؟ آیا قاعده لاحرج عدمیات را در برمی‌گیرد؟ قاعده لاحرج در احکام تکلیفی جاری است یا وضعی؟ جریان قاعده نفی عسرو حرج نسبت به محرّمات چگونه است؟ آیا لاحرج بر ادله اولیه احکام تقدم دارد؟ این قاعده حرج واقعی را رفع می‌کند یا حرج معلوم را؟ آیا این قاعده به واسطه کثرت تخصیص، سست شده است؟ منظور از فعلیت داشتن حرج چیست؟ آیا این قاعده در مورد حقوق دیگران نیز جاری است؟

۱. پیشینه

با توجه به گستره قاعده فقهی نفی عسر و حرج این قاعده در تحقیقات و مقالات عدیده‌ای مورد توجه قرار گرفته است که در این قسمت به برخی از آن‌ها می‌پردازیم. در مقاله نفقه زوجه غایب مفقودالاثر در فقه و حقوق با رویکردی بر نظر امام خمینی، نویسندگان به این موضوع پرداخته‌اند که نفقه زوجه غایب مفقودالاثر از جمله حقوق غیر مالی زوجه محسوب می‌شود که در ادامه زندگی زناشویی مؤثر بوده و فقدان آن منجر به ایجاد مشکلات فراوان در زندگی می‌شود. بعضی از فقهای معاصر مانند طباطبایی یزدی قائلند که اگر همسر غایب به جهت مانعی نتواند عملیات جستجو از غایب را به عمل بیاورد و کسی هم نباشد که نفقه او را تأدیه نماید می‌تواند از حاکم درخواست طلاق کند (صفایی و خیریه، ۱۳۹۲، صص ۱۳۷-۱۱۹). این مقاله تنها به موضوع نفقه پرداخته و دیگر کاربردهای قاعده لاحرج در آن دیده نمی‌شود.

مقاله کاربرد قاعده نفی عسر و حرج در موضوع مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی بیان می‌کند که در روایات معتبر عدم پرداخت مهر توسط مردی که مشکل مالی ندارد، امری مذموم است و از آن نهی شده است؛ اما در صورتی که مرد با وجود تمکن مالی از پرداخت مهریه زن امتناع کند، راهکارهایی در شرع و قانون از جمله زندانی کردن مرد، فروش اموال مرد و نیز تقسیم مهریه در صورت تحصیل درآمد مرد، پیش‌بینی شده است (یزدی نیا و لامع، ۱۳۹۲، صص ۱۶۳-۱۳۷). این مقاله در پی یافتن راهکارهایی در جهت حل این مشکل برآمده است. انحصار این مقاله در موضوع مهریه وجه تمایز آن از تحقیق حاضر است.

۲. تعریف قاعده لاجرح

مقصود از قاعده نفی عسر و حرج، برداشتن تکالیفی است که موجب مشقت و سختی برای مکلف است. طبق این قاعده اساساً خداوند تکلیف حرجی جعل نکرده است و چنانچه تکلیفی در شرایطی خارج از توان و طاقت مکلف باشد و موجب عسر و حرج او گردد از دایره تشریح برداشته می‌شود.

در قرآن کریم آمده است: «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸). با توجه به مؤدای آیه حرج که مستند این قاعده است، قول قوی این است که مفاد قاعده لاجرح همانند قاعده لاضرر، نفی حکم حرجی است و به بیان اقوالی که فقها در قاعده لاضرر ذکر کرده‌اند نیاز نیست (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ص. ۲۷۵)؛ زیرا مستند قاعده لاضرر حدیث نبوی است، در حالی که مستند قاعده لاجرح آیات قرآن و خصوص آیه حرج است که از قدرت بیشتری برخوردار است.

۲-۱. عسر

در کتاب العین واژه عسر به معنی «کمی صاحب دست (فقر)» (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص. ۳۲۶) و «نقیض یسر» معنی شده است. راغب اصفهانی معتقد است همین معنی در قرآن نیز به کار رفته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص. ۵۶۶).

۲-۲. حرج

ابن فارس حاء، راء و جیم را اصل واحدی می‌داند که به معنی تجمع شیء و تنگی است و حَرَج را به معنی «محل تجمع درخت» می‌داند (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۰).
 برخی از فقها مانند شهید ثانی (۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۱۱)؛ مقدس اردبیلی (۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۱۵)؛ صاحب جواهر (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۱۱۴) و نیز مکارم شیرازی (۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۸۳) حرج را به مشقت شدید یا مشقتی که قابل تحمل نباشد تفسیر کرده‌اند. امام خمینی، حرج را به مطلق ضیق و سختی تفسیر کرده و قید «شدید» یا «ما لا يتحمل» را ذکر نکرده است (۱۳۷۹، ج ۲، ص ۷۳).

۳. مستندات قاعده نفی عسر و حرج**۳-۱. آیات****۳-۱-۱. آیه حرج**

«وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸)؛ «و در دین بر شما سختی قرار نداده است». بسیاری از فقها معتقدند که آیه بر نفی احکام حرجی دلالت می‌کند. شیخ طوسی نیز در بحث تیمم (۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۶) برای رفع حکم حرجی به این آیه استناد کرده‌اند. با توجه به «ما جعل» می‌توان دریافت که این آیه ناظر به کلیه قوانین اسلام است و اختصاص به احکام خاصی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴، ص ۴۱۲؛ محقق داماد، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۸۲).

۳-۱-۲. آیه عسر

«يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره: ۱۸۵)؛ «خداوند راحتی شما را می‌خواهد و زحمت شما را نمی‌خواهد؛ بنابراین از آنجا که خداوند نمی‌خواهد بندگانش به زحمت بیفتند، روزه را برای فرد مریض و مسافر واجب نکرده است» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۴).

۳-۱-۳. آیه وسع

«لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶)؛ «خداوند هیچ کس را، جز به اندازه توانایی اش تکلیف نمی‌کند». در واقع این آیه، این حقیقت عقلی را تأیید می‌کند که تکالیف الهی از

میزان قدرت و توانایی افراد بالاتر نبوده و تمامی احکام، با همین آیه مقید شده به مواردی که تحت قدرت انسان است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۰۰).

۲-۳. روایات

۱. روایت عبدالاعلی مولی آل سام که در آن راوی از امام صادق (ع) در مورد زخم ناخنش می پرسد که روی آن پارچه ای گذاشته و نمی داند چگونه وضو بگیرد؟ حضرت در پاسخ می گوید بر آن پارچه مسح کن و حکم آن را به آیه حرج استناد می دهد (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۳۲۷؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۱۰؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۰۳).
۲. روایت ابوبصیر که در آن سؤال راوی از شخص جنبی است که انگشتش را داخل ظرف آبی می کند، حضرت می فرماید: اگر دستش نجس است، آب را بریزد و اگر نجاستی به دستش نرسیده، می تواند از آب ظرف، خودش را بشوید؛ زیرا این، از جمله چیزهایی است که خدا درباره اش می گوید: من در دین بر شما سختی قرار ندادم (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۷۳).
۳. روایت فضل بن یسار که در آن سؤال راوی از شخصی است که در حال غسل کردن است و غسله بدن او درون ظرفی که از آن غسل می کند می ریزد. حضرت با استناد به آیه حرج می فرماید اشکالی ندارد (حرعاملی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۱۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۷۴).

۳-۳. عقل

بی تردید اگر عسروحرج ناشی از یک تکلیف، خارج از طاقت انسان باشد یا موجب اختلال نظام زندگی فرد و جامعه شود، به حکم عقل، چنین حکمی از انسان برداشته می شود. گروهی معتقدند قاعده نفی عسروحرج قاعده ای عقلی است و بنای عقلا مؤید آن است؛ زیرا بیشتر مردم تکالیف را به خاطر ترس از عقاب خداوند انجام می دهند، در غیر این صورت آن را انجام نمی دادند؛ بنابراین اگر به انجام امور سخت تکلیف شوند، از آن امتناع کرده، مرتکب معصیت می شوند و عقل حکم می کند که تکلیف به چنین اموری قبیح باشد (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص ۲۲۹). گروهی نیز در اثبات عقلی بودن قاعده لاجرح به قاعده

لطف استناد کرده‌اند؛ بنابراین تکلیف به امر مالایطاق خلاف لطف خداوند است، چراکه انگیزه تکلیف اطاعت است و این مهم با تکلیف مالایطاق منقضی می‌گردد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص. ۲۸۶).

۳-۴. بنای عقلا

بنای عقلا نیز ناظر بر این است که احکام حرجی تشریح نشده و شارع مقدس به‌عنوان رئیس عقلا محال است از روش عقلای عالم پیروی نکند و چنین کاری جایز نیست. به تعبیر دیگر، ادراکات عقل عملی جعل حکم حرجی را جایز ندانسته و شارع مقدس نیز با دریافت این مطلب که در چنین حکمی مفسده وجود دارد، آن حکم را فاقد ملاک دانسته و بنابراین از دایره تشریح برمی‌دارد. آیات شریفه و روایات وارده هم این معنی را تأیید می‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۲۷۴).

۳-۵. اجماع

یکی از دلایل برخی فقها برای حجیت این قاعده اجماع امامیه (نراقی، ۱۴۱۷، ص. ۱۷۴) و حتی اجماع مسلمین است (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص. ۲۹۹). به نظر نگارنده در بحث قاعده عسر و حرج نمی‌توان به اجماع به‌عنوان یکی از مبانی فقهی استناد کرد چراکه این اجماع مانند بیشتر اجماعهایی که فقها به آنها استناد کرده‌اند، اجماع تعبّدی و کاشف از قول معصوم نیست؛ زیرا در اکثر این گونه موارد یا مدرک آنها مشخص است و یا اینکه احتمال دارد اجماع مدرکی باشد و به‌اتفاق همه فقها اجماع مدرکی حجت نیست (روحانی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص. ۳۴۰).

۴. جایگاه عرف در فقه و حقوق

در ابتدای تأسیس اسلام در عربستان کلیه امور حقوقی اعراب از عرف و عادت موجود تبعیت کرده و قانون تدوین‌یافته‌ای در این زمینه موجود نبود. این آداب و رسوم گاهی از تجربیات اعراب نشأت می‌گرفت و گاهی نیز از شریعت‌های گذشته و یا قوانین و آداب کشورهای همسایه مانند «روم» و «ایران» گرفته می‌شد و در زندگی اعراب مؤثر بود. اسلام برخی از احکام و عادات آن زمان عربستان را مورد امضا قرار داد. لذا بیشتر عقود، ایقاعات

و تعهدات در حقوق اسلام به صورت حقوق عرفی است و این خود بیانگر میزان تأثیر پذیری فقه و حقوق اسلام از عرف و عادت است که اکثر فقها، در اصل اعتبار آن اتفاق نظر دارند (ابن نجیم، ۱۴۱۹، ص. ۹۳).

عرف در لغت به معنای معروف مقابل منکر، شناخت و معرفت و در پی بودن چیزی به کاررفته است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص. ۲۳۶). در اصطلاح فقه و حقوق به معنای فهم یا داوری مستمر و ارادی مردم است که به صورت قانون مجعول و مشروع در نیامده، همچنین عرف در واقع ابزار فقیه است و برای تفسیر آیات و روایات در خدمت دلیل شرعی قرار می‌گیرد (علیدوست، ۱۳۸۴، ص. ۶۱). برخی از فقها معتقدند که تشریح احکام شرعی به نحو توسعه و رفع حرج از مکلفین است و ملاک عسر و حرج افراد مکلفین در زمان‌ها و مکان‌های مختلف و متفاوت است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص. ۱۹۶). یکی از مهم‌ترین مسائلی که مورد تأکید امام بوده، تأثیر زمان و مکان در اجتهاد است. ایشان این مطلب را در دیدار با اعضای مجمع تشخیص مصلحت نظام و شورای نگهبان در دی‌ماه ۱۳۶۷ بیان کردند: «تذکری پدران به اعضای عزیز شورای نگهبان می‌دهم که خودشان قبل از این گیرها، مصلحت نظام را در نظر بگیرند، چرا که یکی از مسائل بسیار مهم در دنیای پر آشوب کنونی نقش زمان و مکان در اجتهاد و نوع تصمیم‌گیری‌ها است» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص. ۲۱۷). همچنین معتقد است رجوع به عرف در تشخیص موضوع و عنوان صحیح بوده و هیچ‌گیزی از آن نیست (امام خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۸).

معیار تشخیص سوء معاشرت در روابط زوجین و درجه‌ای که زن را از ادامه زندگی منصرف می‌کند، عرف است که با در نظر گرفتن محیط زندگی زوجین از حیث زمان و مکان و نیز در نظر گرفتن وضعیت روحی، اخلاقی و اجتماعی زوجین تعیین می‌شود (امامی، ۱۳۶۶، ج ۵، ص. ۳۷)؛ بنابراین با اختلاف فرهنگ معنای حرج نیز تغییر می‌کند و در زمینه اجتماعی، فرهنگی مفاهیم و ماهیت مختلف می‌یابد.

۵. قلمرو قاعده نفی عسر و حرج

۵-۱. امتنانی بودن قاعده نفی عسر و حرج

امتان بر امت پیامبر اسلام^(ص) یکی از ویژگی‌های احکام ثانویه به خصوص قاعده نفی عسر

و حرج است. به این معنا که پروردگار از باب لطف بر رسول الله (ص) و پیروانش، تکالیف اولیه‌ای که انجام آن‌ها برای مکلف سخت باشد برداشته است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۸۲).

۲-۵. شخصی بودن حرج نفی شده در عموماً ادله حرج

بحثی که مطرح می‌شود این است که هرگاه انجام تکلیفی مستلزم حرج باشد، آیا آنچه در رفع حکم به واسطه عسر و حرج معتبر است حرج شخصی است یا نوعی؟ برخی معتقدند که حرج نوعی است. طبق این نظریه خداوند در مقام جعل احکام اولیه، احکامی را که برای نوع مردم سخت است، وضع نکرده و شرایط انسان‌های متعارف را در نظر گرفته و مطابق با توان و تحمل آن‌ها، به وضع احکام پرداخته است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷، ج ۱، صص ۲۹۴-۲۹۲). به عنوان مثال در روایت نقل شده از قول ابی بصیر^۱ مشاهده می‌شود که امام (ع) به عموم آیه نفی حرج استناد می‌کنند، درحالی که ممکن است این حکم بر جمیع مکلفین مستلزم حرج نباشد؛ اما به عقیده برخی دیگر حرج شخصی است؛ بنابراین باید وضعیت روحی و اجتماعی فرد نسبت به حرجی بودن مسئله از دیدگاه عرف مورد توجه قرار گیرد. گرچه برخی از گذشتگان حرج را نوعی دانسته‌اند، ولی مشهور فقهای متأخر حرج را شخصی می‌دانند (نراقی، ۱۴۱۷، ص ۱۸۷؛ طباطبایی، ۱۲۹۶، ص ۵۳۷). به عقیده برخی، چنانچه حکمی برای مکلف بر حسب موارد شخصی و جزئی وی باعث حرج شود بر اساس ادله نفی عسر و حرج التزام به آن حکم ممنوع می‌شود؛ بنابراین منظور از حرج در ادله عسر و حرج، حرج شخصی است نه حرج نوعی و غالبی (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص ۱۴۸). همین مضمون در عبارات فقهای دیگری چون میرزا حسن بجنوردی (۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۳۷)، سید محمدتقی حکیم (۱۴۲۹، صص ۱۹۱-۱۹۰) و مکارم شیرازی (۱۴۱۱، ج ۱، ص ۱۸۸) دیده می‌شود.

قول حق و نظریه درست، شخصی بودن معیار حرج است. به نظر می‌رسد بهتر است بین مقام جعل احکام (که ملاک آن رفع حرج نوعی است) و مقام امتثال مکلفین (که ملاک آن رفع حرج شخصی است) تفاوت قائل شد؛ بنابراین رفع حرج نوعی از دایره

۱. شرح کامل روایت در بخش مستندات فقهی بیان شده است.

بحث خارج شده و آنچه موضوع قاعده نفی حرج را تشکیل می‌دهد، نفی حرج شخصی است که برای اثبات آن می‌توان به دلایل زیر تمسک جست: اول این که بدون شک قاعده نفی عسر و حرج در مقام امتنان پروردگار بر بندگان بوده و اقتضای آن این است که برای رفع حرج حال هر شخصی به نسبت خود آن فرد سنجیده شود. همچنین قاعده لطف نیز ایجاب می‌کند که ضابطه تشخیص حرجی بودن امری نسبت به خود شخص سنجیده شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص. ۲۳۷). در ثانی روایات وارد شده در این باب که به‌عنوان مستند قاعده لاجرح ذکر شده‌اند، بیانگر این مطلب است که حرج مورد سؤال که با استناد به آیه «ما جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» نفی شده حرج شخصی است. مثل حکم به عدم انفعال آب کر و رفع حکم وضو و جواز تیمم بر جبیره و... دلیل آخرین که در صورت نوعی بودن حرج، مناسبت حکم و موضوع از بین می‌رود (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص. ۲۵۰).

۳-۵. جریان قاعده لاجرح در احکام عدمی

بی‌شک قاعده نفی عسر و حرج، احکام وجودی‌ای را برمی‌دارد که به‌واسطه آن‌ها حرج و مشقت بر مکلفین ایجاد می‌شود؛ مثلاً هرگاه هوا آن‌چنان سرد است که وضو گرفتن باعث بیماری می‌شود، و جوب آن برداشته می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص. ۳۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۵، صص. ۱۱۴-۱۱۳).

اما آیا این قاعده احکام عدمی را نیز در برمی‌گیرد؟ مثلاً هرگاه شرایط زندگی آن‌چنان سخت باشد که زوجه در شرایطی طاقت‌فرسا قرار گرفته و قادر به ادامه زندگی نباشد، نداشتن حق طلاق (عدم حکم طلاق) برای زوجه منجر به حرج و مشقت شدید وی می‌شود.

قائلین به عدم شمول قاعده نفی عسر و حرج برای احکام عدمی معتقدند مفاد این قاعده، قابل انطباق بر احکام عدمی نیست؛ زیرا عدم حکم، خود حکم شرعی نیست که در صورت حرجی بودن با این قاعده نفی شود (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص. ۲۴۱). از طرفی اگر قواعدی همچون لاضرر و لاجرح احکام عدمی را در برگیرند، با تأسیس فقه جدیدی مواجه می‌شویم که درصدد حلال کردن امور حرام و نیز حرام کردن امور حلال است (نجفی خوانساری، ۱۳۷۳، ج ۱، ص. ۲۹۴).

قائلین به شمول قاعده برای احکام عدمی معتقدند قلمرو قاعده نفی عسر و حرج اختصاصی به احکام وجودی ندارد و احکام عدمی را نیز در برمی گیرد (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص. ۱۹۳). یزدی معتقد است در موارد فقدان زوج به مدت کمتر از چهار سال و یا حضور وی و عدم قدرت در پرداخت نفقه زوج، جایز نبودن طلاق از سوی حاکم منجر به حرج و مشقت زوج می شود که با قاعده لاجرح منتفی می شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص. ۷۵).

به نظر می رسد این قاعده به دلایل زیر احکام وجودی و عدمی را در برمی گیرد: ۱. در پاسخ به دلیل اول قائلین به امتناع باید گفت که سیاق آیات و روایاتی که بیانگر این قاعده هستند، موضع دین در قبال احکام حرجی را بیان می کنند یعنی شارع در مقام جعل احکام، هرگز دیدگاهی را که باعث سختی و مشقت مکلفین باشد، انتخاب نمی کند؛ و هر حکمی که با انتساب به دین، موجب حرج بر مکلفین باشد، برداشته شده است و در این جهت تفاوتی بین حکم وجودی و عدمی نیست؛ ۲. احکام عدمی به طور مستقل و بدون توجه به دایره احکام شرعی در نظر گرفته نمی شوند بلکه با نگاهی به تشریحات الهی به دست آمده و در واقع به احکام وجودی برمی گردند؛ به عنوان مثال در موارد عسر و حرج زن، در صورت نبودن حق طلاق برای وی، با حکمی عدمی مواجهیم که منجر به حرج و مشقت زوج است؛ ۳. ادعای لزوم تأسیس فقه جدید، ادعایی بدون دلیل و شعاری است که تکرار می شود؛ ولی هیچ گاه دلیل معتبری بر آن اقامه نمی شود. خود محقق نائینی پس از ذکر این مطلب، به اقوال برخی فقهای بزرگ همچون سید کاظم یزدی اشاره کرده که شمول این قاعده را بر احکام عدمی پذیرفته اند؛ لذا از پذیرش عمومیت این قاعده بر احکام عدمی، فقه جدید لازم نمی آید؛ ۴. در علم اصول (سبحانی، ۱۳۸۳، ص. ۵۲) و همچنین در مباحث فقهی (مکارم شیرازی، ۱۴۲۲، صص. ۵۱۷-۵۱۶)، بیان شده که هیچ اتفاقی از رویدادهای زندگی انسان خالی از حکم نیست و همه موضوعات دارای حکم شرعی هستند و روایات متعدد آن را اثبات کرده اند؛ بنابراین دوام زوجیت در موارد عسر و حرج نیز دارای حکم شرعی خواهند بود و با توجه به ادله لاجرح، می توان حکم به عدم عسر و حرج زوج را (سجادی امین، ۱۳۹۲، صص. ۷۲-۷۰).

۴-۵. جریان قاعده لاجرح در احکام تکلیفی و احکام وضعی

با توجه به ادله نفی عسر و حرج و لسانی که در آیات و روایات وارده در این باب وجود دارد، به وضوح درمی یابیم که این ادله عام و مطلق بیان شده اند و در آنها نفس حکم حرجی رفع شده است، اعم از اینکه حکم تکلیفی باشد و یا وضعی، چرا که هیچ مخصوصی وارد نشده و هیچ قیدی برای رفع حکم حرجی بیان نشده است. برخی از فقها معتقدند مفاد این قاعده رفع حکمی است که حرجی باشد، خواه حکم حرجی باشد یا وضعی و مساق آن، مساق لاضرر است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۵۵). رابطه میان احکام تکلیفی و احکام وضعی، رابطه ای انفکاک ناپذیر است؛ زیرا در کنار هر حکم وضعی، حکم یا احکام تکلیفی وجود دارند. مثلاً زوجیت، حکم شرعی وضعی است که در کنار آن احکام تکلیفی متعددی نظیر وجوب نفقه زن بر شوهر، وجوب تمکین زن از شوهر و... دیده می شود (فیض، ۱۳۸۷، ص ۱۱۰). چنانچه قاعده لاجرح را در احکام تکلیفی جاری بدانیم، در حقیقت احکام وضعی نیز شامل این قاعده می شوند؛ زیرا بازگشت احکام وضعی به احکام تکلیفی است و این دو رابطه ای جدایی ناپذیر دارند؛ بنابراین به نظر نگارنده قاعده نفی عسر و حرج کلیه احکام و تکالیف، اعم از تکلیفی و وضعی را در بر گرفته و با توجه به ادله لاجرح در صورتی که انجام آنها مستلزم مشقت شدید باشد، این احکام و تکالیف مرفوع است.

۵-۵. جاری شدن قاعده نفی عسر و حرج نسبت به محرمات

برخی از فقها معتقدند قاعده نفی عسر و حرج بر جمیع عمومات و اطلاقات ادله احکام الزامی، چه احکام از واجبات باشند و چه از محرمات، حاکم است و همان طور که واجبات حرجی را مرتفع می کند، محرمات حرجی را نیز مباح می کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۶۴). عده ای دیگر معتقدند که ادله لاجرح تنها حاکم بر واجبات بوده و اصلاً شامل محرمات نمی شود (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص ۲۴۱؛ شبیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۱۴۷۰).

۱-۵-۵. عدم شمول قاعده لاجرح نسبت به محرمات

دلایل قائلین به عدم شمول قاعده لاجرح نسبت به محرمات عبارتند از: ۱. جاری شدن

این قاعده در محرمات موجب ایجاد فقه جدیدی می‌شود که محرمات الهی را حلال می‌کند، چیزی که هیچ فقهی قائل به آن نیست (آشتیانی، ۱۴۲۵، صص. ۲۴۲-۲۴۱)؛ ۲. آنچه در آیه حرج متعلق جعل قرار گرفته است، خود فعل است نه حکم و آنچه عرف از این تعابیر می‌فهمد، فعل وجودی است نه عدمی؛ زیرا عدم نمی‌تواند متعلق جعل واقع شود و از آنجا که محرمات از سنخ متروک بوده و متروک عدمی هستند پس آیه مذکور ناظر به واجبات بوده، نه محرمات که عدمی هستند (شیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۹، ص. ۲۹۵۶)؛ ۳. اگر قاعده لاجرح بتواند لزوم ترک محرمات را بردارد، ادله اثبات محرمات لغو خواهند شد؛ زیرا ترک اکثر محرمات برای معمول انسان‌ها حرجی است. با وجود حرجی بودن ترک محرماتی چون زنا و لواط گاهی آن چنان شهوت و غضب بر وجود انسان‌ها حاکم شده که به این گونه خطرات توجهی نکرده و مرتکب اعمال خلاف می‌شوند؛ بنابراین اگر قاعده لاجرح این گونه محرمات را رفع کند، لازمه‌اش این است که دین اجازه تحقق این مفساد را در عمده موارد به هر انسانی بدهد که نتیجه آن تأسیس فقه جدید و ایجاد هرج و مرج است. به علاوه مرتکب محرمات برای تبرئه خود به لاجرح استناد کرده و خود را مستحق مجازات نمی‌داند. ادعایی که قطعاً باطل است. چون هدف از قرار دادن محرمات، دوری از گناه و غلبه بر غضب و شهوت بوده و حکومت داشتن این قاعده بر محرمات موجب لغویت این امور می‌شود (شیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۵، صص. ۱۴۷۳-۱۴۷۰).

۲-۵-۵. شمول قاعده نفی عسر و حرج نسبت به محرمات

در مقابل، عده‌ای معتقدند این قاعده محرمات را در برمی‌گیرد و عبارت «فی الدین» تمام تکالیف اعم از واجبات و محرمات را در بر می‌گیرد و اختصاص آن به بعضی از احکام دین برخلاف آیه است (آشتیانی، ۱۴۲۵، ص. ۲۴۲). موسوی بجنوردی معتقد است که منظور از فرمایش خداوند در اینکه من در دین شما سختی قرار نداده‌ام، این است که: این قاعده عامی است که بر هر حکم شرعی حرجی از واجبات یا محرمات صدق می‌کند و فرقی در محرمات صغیره و کبیره نیست ولیکن در ظاهر فقها و اصحاب به این عموم عمل نکرده‌اند، خصوصاً چنانچه مراد از حرج و سختی عرفی که موضوع رفع حکم در آیه شریفه است، حرج شخصی باشد نه حرج نوعی، همان‌طور که این گونه است (۱۳۸۸، ج ۱، صص. ۲۶۵-

۲۶۴). به نظر می‌رسد قاعده نفی عسر و حرج در محرمات نیز جاری است؛ زیرا عمومیت و اطلاق ادله نفی عسر و حرج بیانگر این است که این قاعده در واجبات و محرمات هردو جاری می‌شود. از سوی دیگر، در علم اصول ثابت شده آنچه از صیغه نهی فهمیده می‌شود، زجر از وجود طبیعت است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص. ۱۶۴) و حتی در فرض عمدی بودن احکام تحریمی در گذشته به تفصیل بیان شد که قاعده لاجرح شامل احکام عدمی نیز می‌شود؛ اما باید توجه داشت که ثبوت محرمات و برداشته نشدن حکم اولیه به خاطر عدم شمول ادله نفی عسر و حرج در محرمات نیست، بلکه ادله ثبوت برخی محرمات مانند ادله ابواب دماء و فروج مثل حرمت زنا، لواط، قتل و... به گونه‌ای شدید و غلیظند که تخصیص‌ناپذیر بوده و اصطلاحاً آبی از تخصیص‌اند و در هیچ شرایطی انسان مجاز به ارتکاب چنین معاصی‌ای نیست.

۵-۶. حکومت قاعده لاجرح بر ادله اولیه احکام

برخی معتقدند ادله نفی عسر و حرج، حکومت واقعیه در جانب محمول به صورت تضییق دارد و مرفوع آن حکم حرجی و ضرری است نه رفع حکم به رفع موضوع تعبداً (موسوی بجنوردی، ۱۳۳۷، ج ۱، صص. ۲۵۷-۲۵۶). از نظر امام خمینی نیز ادله اولیه احکام محکوم لاجرح هستند (امام خمینی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص. ۵۹). به نظر می‌رسد ادله نفی عسر و حرج حاکم بر ادله احکام اولیه است، به این معنی که عمومات احکام تکلیفی اولیه، به حالتی که عسر و حرج وجود نداشته باشد، تخصیص یافته‌اند.

۵-۷. مرفوع شدن حرج واقعی

برخی معتقدند که قاعده نفی عسر و حرج تنها حرج معلوم را برمی‌دارد نه حرج واقعی را؛ زیرا در مواردی که شخص به علت عدم آگاهی به برداشته شدن حکم، آن را انجام می‌دهد، در واقع حکم شرعی سبب ابتلای او به حرج نبوده تا با لاجرح نفی شود. از طرفی در این گونه موارد، برداشتن حکم شرعی خود موجب مشقت و حرج شخص مکلف است؛ زیرا اعاده عمل انجام‌شده امری واجب است که با مفاد قاعده لاجرح که از باب امتنان بر مردم تشریح شده، مغایرت و منافات دارد (محقق داماد، ۱۳۸۳، ج ۲، صص. ۹۶-۹۵). با توجه به

این که در علم اصول ثابت شده است که احکام شرعی بین عالم و جاهل مشترک هستند (انصاری، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۱۳؛ مظفر، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۵)، به نظر می‌رسد علم یا جهل مکلف در رفع حکم حرجی تأثیری ندارد و لاجرح، حرج واقعی را برمی‌دارد.

۸-۵. فعلیت داشتن حرج

سؤالی که در این قسمت مطرح می‌شود این است که آیا قاعده لاجرح تنها احکامی را که در زمان حال موجب مشقت است از مکلف برمی‌دارد یا حرج‌های گذشته و آینده را نیز شامل می‌شود؟ مثلاً زنی که در گذشته به سبب زندانی بودن همسرش در عسر و حرج بوده و درخواست طلاق نکرده، آیا اکنون که همسرش آزاد گشته می‌تواند به سبب عسر و حرج گذشته درخواست طلاق کند؟ در این صورت قاعده لاجرح جاری نیست؛ زیرا برای جریان این قاعده موضوع باید فعلیت داشته باشد و می‌دانیم که فعلیت حکم متوقف بر فعلیت موضوع است (شاهرودی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۲۲). به عقیده برخی از حقوق‌دانان نیز هدف دادرسی، علاوه بر مجازات شوهر به دلیل رفتار ناشایست او در گذشته، جلوگیری از ایجاد حرج و دفع آن در ادامه زندگی است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۴۳).

گاهی ممکن است عمل به حکمی در زمان حال حرجی نداشته باشد؛ اما پابندی به این حکم باعث ایجاد عسر و حرج در آینده شود، مثلاً زنی که اکنون باردار است و از این بابت در سختی نیست؛ ولی بر اساس آزمایش‌های پزشکی ثابت شده ادامه بارداری برای او خطرناک است یا در مواردی ثابت شده جنین ناقص‌الخلقه است و نگهداری او در آینده موجب مشقت و سختی خواهد بود. آیا می‌توان در حال حاضر به سبب عسر و حرجی که در آینده ایجاد می‌شود جواز سقط جنین را صادر کرد؟ به عقیده برخی با حرج استقبالی نمی‌توان حکم فعلی را برداشت و فعلیت حرج در زمان حاضر شرط است؛ بنابراین سقط جنین در این موارد جایز نیست (خرازی، ۱۳۷۹، ص ۴۴). آنچه مسلم است سقط جنین پس از ولوج روح، مصداق قتل نفس محترم است و تحت هیچ شرایطی جایز نیست. در قرآن به صراحت بیان شده که قتل نفس حرام است (انعام: ۱۵۱). بر این اساس، از آنجا که جنین بعد از ولوج روح، نفس محترمه محسوب می‌شود و قتل او حرام است، نمی‌توان به نفع مادر و زیان جنین از این قاعده استفاده کرد (محسنی، ۱۳۸۲، ص ۶۶).

در پاسخ به این سؤال که چنانچه مادر بی‌بیمار است و تداوم بارداری وی مغایر با ادامه حیاتش بوده و نیز سن جنین بیش از چهار ماه است، اما از نظر سنی در وضعیتی است که امکان حیات وی خارج از رحم مادر وجود ندارد و بعد از مرگ مادر، او نیز فوت خواهد کرد؛ آیا می‌توان به منظور نجات حداقل یک نفر (یعنی مادر) به حاملگی خاتمه داد یا خیر؟ امام خمینی معتقد است باید تا آخرین ساعات امکان حفظ حیات مادر منتظر بمانند. چنانچه در آن هنگام جنین در وضعی باشد که امکان ادامه حیاتش نیست، سقط او از جهت حفظ حیات مادر مانعی ندارد (۱۳۹۲، ج ۸، ص ۴۲۸).

به نظر می‌رسد آنچه مسلم است، جنین پس از ولوج و دمیده شدن روح، مانند سایر انسان‌هاست و حرج مادر هر مقدار هم که باشد، قابل قیاس با زندگی جنین نیست تا بتوان رفع حرج را بر جان جنین ترجیح داد. در گذشته بیان شد که قاعده لاجرح از قواعد امتنانی پروردگار بر امت اسلام است و استفاده از این قواعد تنها باید برای حفظ منافع و مصالح افراد صورت گیرد، آن هم بدون هیچگونه ضرر و زیان به دیگران. بدیهی است که بر مبنای قواعد اصولی، چنانچه جنین در مرحله ولوج روح باشد و وجود آن برای مادر ضرر جانی داشته باشد، بر اساس اصل انتخاب ضرر آخف، باید اجازه سقط جنین را به زن داد. ولی برخی از فقها اعلام کرده‌اند، حتی برای نجات مادر نیز نمی‌توان جنینی را که روح در آن دمیده شده ساقط کرد. طبق قول این دسته از فقها، تنها یک‌راه برای سقط جنین وجود دارد و آن این است که زنده بودن جنین محل تردید بوده و ضرر جانی مادر در بین باشد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۶، ص ۹۳)؛ بنابراین به نظر می‌رسد قاعده لاجرح احکامی را که در زمان حال و یا آینده موجب عسر و حرج می‌شوند برمی‌دارد و حرج‌هایی که در گذشته اتفاق افتاده است با این قاعده رفع نمی‌شود. البته باید توجه داشت که برای رفع حرج استقبالی نباید ضرر و زیانی به دیگران وارد شود.

۹-۵. لاجرح و حقوق دیگران

پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا این قاعده همان‌گونه که احکام تکلیفی را رفع می‌کند می‌تواند در حقوق دیگران نیز جاری باشد یا خیر؟ برای مثال وقتی که رعایت حقوق والدین موجب حرج باشد یا در مواردی که رعایت حق حضانت باعث حرج می‌شود، لاجرح می‌تواند این حق را سلب کند؟ از عبارات بسیاری از فقها به دست می‌آید که این

قاعده در حقوق نیز جاری است. برخی از فقها معتقدند اگر مادر برای شیر دادن طفل مطالبه اجرت زیادی کند، قبول آن بر پدر واجب نیست و می‌تواند برای کودک دایه بگیرد. در این صورت حق حضانت مادر نیز ساقط می‌شود؛ زیرا بقای این حق مستلزم عسر و حرج پدر است. برخی از فقها برای سقوط حق حضانت مادر در این موارد به قاعده نفی عسر و حرج استناد کرده‌اند (طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۱۲، ص ۱۵۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۱، ص ۳۰۰). علاوه بر این با توجه به فتوای مشهور فقها، حضانت فرزند پسر پس از دوسالگی و فرزند دختر پس از هفت‌سالگی با پدر است. در متن اولیه ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی نیز همین سنین برای حضانت اطفال در نظر گرفته شده بود تا اینکه مجلس در ۱۳۸۱/۳/۸ آن را اصلاح کرد و اولویت نگهداری اطفال را تا سن هفت‌سالگی به مادر داد. این مصوبه با اعتراض شورای نگهبان مواجه شده و سرانجام مجمع تشخیص مصلحت نظام در ۱۳۸۲/۹/۸ با تغییر مختصری مصوبه مزبور را به این شرح اعلام کرد: «برای حضانت و نگهداری طفل که ابوین او جدا از یکدیگر زندگی می‌کنند، مادر تا هفت‌سالگی اولویت دارد و پس از آن با پدر است» (روزنامه رسمی کشور، شماره ۱۷۱۴۱-۱۰/۱۰/۱۳۸۲). به نظر می‌رسد علت تصویب این قانون عسر و حرج مادر باشد؛ زیرا جدا کردن مادر تا قبل از هفت‌سالگی برای او مشقت‌آور است. متن استفتایی از امام خمینی و پاسخ ایشان قابل توجه است:

استفتا: «آیا اگر عمل به حق الحضانة مستلزم عسر و حرج فوق‌العاده نسبت به دیگری باشد، مثل اینکه گرفتن فرزند از مادر بعد از دو سال و رد به پدر باعث مشقت غیرقابل تحمل برای او باشد که این مشقت اضافه بر اصل مشقت فراق است که معمولاً متوجه مادر میشود و یا عمل به حق الحضانة باعث فساد و انحراف اخلاقی و تربیتی باشد و کودک در معرض فساد قرار می‌گیرد، در این صورت باز حق ثابت است. یا به حکم حرج و فساد ساقط می‌شود؟» پاسخ: «در صورت دوم که کودک در معرض فساد دینی یا اخلاقی قرار می‌گیرد، پدر صلاحیت حضانت را، مادام که چنین است، ندارد؛ و در صورت اول که مشقت غیرقابل تحمل برای مادر است پدر نباید فرزند را از مادر جدا کند» (امام خمینی، ۱۳۸۵، ص ۷۶). به نظر می‌رسد قاعده لاجرح بی‌شک در مورد حقوق دیگران نیز جاری است و چنانچه حقی مستلزم عسر و حرج دیگری شود، ادله لاجرح آن حق را سلب می‌کند و فتوای امام نیز به صراحت مؤید این مطلب است.

۶. قاعده لاجرح و اثبات طلاق قضایی

عنوان ثانوی (عسر و حرج) از عناوینی است که در حقوق خانواده تحولات قابل توجهی ایجاد کرده است. یکی از این تحولات واگذاری اختیار طلاق مرد در شرایط خاص به حاکم است. بر اساس احکام اولیه اسلام، اختیار طلاق به دست مرد است: «الطَّلَاق بید من اخذ بالساق» (قزوینی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص. ۶۷۲). قانون مدنی نیز بر مبنای حکم اولیه گفته بود: «مرد می‌تواند هر وقت که بخواهد زن خود را طلاق دهد». اگرچه طبق ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی طلاق به دست مرد صورت می‌گیرد و زنان دارای چنین حقی نیستند؛ اما در مواردی که ادامه زندگی زناشویی برای زن غیرقابل تحمل است به تجویز قانون به وی امکان درخواست طلاق به عنوان موارد استثنایی داده شده است که طلاق قضایی نامیده می‌شود.

اغلب فقها تنها در صورت امتناع مرد از پرداخت نفقه زن و یا مفقود شدن مرد، قائل به جواز طلاق زن به وسیله حاکم شرع بدون رضایت مرد می‌باشند، اما طلاق حاکم بر مبنای قاعده عسر و حرج در بین فقها محل اختلاف نظر است. برخی معتقدند: «عسر و حرج زن در باقی ماندن بر زوجیت در فرض ثبوت، فی نفسه ولایت حاکم شرع بر طلاق را موجب نمی‌شود و ولایت طلاق با شوهر است» (تبریزی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۳۸۴) و در مقابل برخی نیز معتقدند: «آنچه در برخی از موارد در مسئله سابق گفته شد که باید زن صبر کند در صورتی است که در حرج شدید واقع نشود، وگرنه می‌تواند از حاکم شرع بخواهد که او را طلاق دهد» (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص. ۴۲۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۱، ص. ۲۶۴). در سال ۱۳۶۱، شورای نگهبان قانون اساسی، ضمن اظهارنظر درباره مواردی از قانون مدنی، از امام خمینی درباره امکان الزام شوهر به طلاق از سوی حاکم در موارد عسر و حرج استفتا کرد و ایشان گفتند: «طریق احتیاط، آن است که زوج را با نصیحت و الا با الزام وادار به طلاق نمایند و در صورت میسر نشدن به اذن حاکم شرع طلاق داده می‌شود و اگر جرأت بود، مطلبی دیگر بود که آسان‌تر است» (مهرپور، ۱۳۸۰، ص. ۲۰۱)؛ بنابراین استیلای زوج بر طلاق در برخی موارد حرجی برداشته شد و زن توانست با حصول شرایطی از دادگاه درخواست طلاق کند. دادگاه در صورت احراز شرایط، مرد را ملزم به طلاق نموده و در صورت عدم اجرای آن از طرف مرد با توجه به قاعده «الحاکم ولی الممتنع» طلاق را جاری کرده و زن را مطلقه می‌سازد. به این ترتیب حق مرد در طلاق همسر که از احکام اولیه اسلام است، در

مواردی که زندگی بر زوجه حرجی شود به حاکم واگذار می‌گردد و شرطیت انحصار امر طلاق در دست زوج ساقط می‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۲۷۹). بر این اساس ماده ۱۱۳۰ قانون مدنی به صراحت بیان می‌دارد: در صورتی که دوام زوجیت موجب عسر و حرج زوجه باشد، وی می‌تواند به حاکم شرع مراجعه و تقاضای طلاق کند.

به عنوان مثال در دادنامه ۲۳۳۶ شعبه ۲۶ دادگاه تجدیدنظر استان تهران آمده است: با توجه به اظهارات بی‌شائبه و مقرون به واقع مبنی بر این که زوج پنج سال است زندگی مشترک را ترک نموده و در این مدت نفقه نداده بلکه از افراد مختلف در قالب قرض کلاهبرداری نموده و در هیچ‌یک از جلسات رسیدگی حاضر نشده و لایحه نداده دعوی مصون از هرگونه ایراد قانونی باقی مانده است و بذل مهریه و سایر حقوق از جانب زوجه اماره قوی بر عسر و حرج وی است و سایر قرائن تجدیدنظرخواهی وارد تشخیص داده می‌شود و به استناد ماده ۳۵۸ قانون آیین دادرسی مدنی، دادنامه تجدیدنظر خواسته نقض و به استناد ماده واحده قانون اصلاح مقررات طلاق و ماده ۱۱۳۰ قانونی مدنی گواهی عدم امکان سازش صادر می‌شود و به زوجه اجازه می‌دهد پس از قطعیت حکم به یکی از محاضر رسمی طلاق مراجعه و پس از بذل مهریه و سایر حقوق طلاق خود را به ثبت برساند (زندی، ۱۳۸۸، ص. ۶۸).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، مبانی فقهی مؤثر در جریان قاعده نفی عسر و حرج مورد بررسی قرار گرفت و مشخص گردید که این قاعده در مقام امتنان پروردگار بر بندگان بوده و اقتضای آن این است که برای رفع حرج حال هر شخصی به نسبت خود آن فرد سنجیده شود. همچنین قاعده لطف نیز ایجاب می‌کند که ضابطه تشخیص حرجی بودن امری نسبت به خود شخص سنجیده شود. این قاعده عدمیات را دربر می‌گیرد چراکه در بسیاری موارد، بازگشت احکام عدمی به احکام وجودی است هرچند ممکن است از آن‌ها به امور عدمی تعبیر شود. همچنین عمومیت و اطلاق ادله نفی عسر و حرج بیانگر این است که این قاعده هم در واجبات جاری می‌شود و هم در محرمات. این قاعده بر ادله احکام اولیه حکومت دارد، به این معنی که عموماً قواعد اثبات‌کننده تکالیف اولیه، تخصیص یافته‌اند به حالتی

که عسر و حرج وجود نداشته باشد. از آنجایی که احکام شرعی بین عالم و جاهل مشترک هستند، قاعده نفی عسر و حرج، حرج واقعی را برمی دارد و علم یا جهل مکلف در رفع حکم حرجی تأثیری ندارد. با توجه به فعلیت داشتن حرج، قاعده لاجرح احکامی را که در زمان حال و یا آینده موجب عسر و حرج می شوند برمی دارد و حرج‌هایی که در گذشته اتفاق افتاده است با این قاعده رفع نمی شود. البته باید توجه داشت که برای رفع حرج استقبالی نباید ضرر و زیانی به دیگران وارد شود. قاعده لاجرح در مورد حقوق دیگران نیز جاری است و چنانچه حقی چون حضانت مستلزم عسر و حرج دیگری شود، ادله لاجرح آن حق را سلب می کند. قاعده نفی عسر و حرج از قواعد بسیار پرکاربرد در مسائل فقهی خانواده است. با استناد به این قاعده زوجه در موارد عسر و حرج می تواند به دادگاه مراجعه کرده و درخواست طلاق کند. برای تشخیص سوء معاشرت زوج، باید وضعیت روحی، اخلاقی و اجتماعی زوجین مثل شغل، میزان تحصیل، وضع خانواده و همچنین وضعیت محیط از حیث زمان و مکان را ملاحظه کرد. ممکن است برخی از بدرفتاری‌ها یا سوء معاشرت‌ها نسبت به عده‌های از افراد زنان با توجه به وضعیت فردی، شغل و موقعیت اجتماعی آنان باعث ایجاد عسر و حرج نشود؛ اما همین رفتارها نسبت به فرد دیگر سبب مشقت‌بار شدن زندگی و عسر و حرج گردد؛ زیرا افراد باهم یکسان نبوده و دارای ویژگی‌های رفتاری و شخصیتی متفاوت هستند؛ لذا نمی توان بدون توجه به موقعیت خاص زوجه چیزی را اثبات یا رد کرد. موقعیت‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی منجر به تغییر ماهیت حرج می شود. از این رو، باید گفت که اگرچه ملاحظات عرفی در تشخیص سوء رفتاری که باعث عسر و حرج زوجه است دارای اهمیت است؛ اما توجه به وضعیت فردی زوجه نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. به عبارت دیگر، بهتر است در تشخیص عسر و حرج ملاحظات عرفی خاصی مدنظر قرار گیرد که در پرتو آن وضعیت خاص زوجه از نظر وجود و ثبوت سوء رفتار شوهر یا فقدان آن روشن و مشخص شود؛ امید است با توجه بیشتر به مبانی فقهی این قاعده از برخورد سلیقه‌ای قضات در تطبیق این قاعده بر موارد مشابه جلوگیری شود.

منابع

- آشتیانی، محمدحسن (۱۴۲۵ ق). الرسائل التسع. قم: انتشارات ظهور، کنگره علامه آشتیانی، چاپ اول.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). معجم مقائیس اللغة. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، جلد اول.
- ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر.
- ابن نجیم، زین الدین بن ابراهیم (۱۴۱۹ ق). الأشباه و النظائر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۶). کتاب الطهارة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(س)، چاپ و نشر عروج، چاپ اول. جلد دوم.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۷۹). تحریر الوسيلة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ه)، چاپ اول.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۸۵). صحیفه امام (دوره ۲۲ جلدی). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(س)، چاپ و نشر عروج، چاپ اول.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲). استفتانات. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ه).
- امامی، سید حسن (۱۳۶۶ ق). حقوق مدنی. جلد پنجم، تهران: اسلامیه.
- انصاری، مرتضی (۱۴۲۸ ق). فرائد الاصول. تحقیق هیئت تحقیق صراط الشیخ الاعظم، قم: مجمع الفکر الاسلامی، چاپ نهم.
- تبریزی، جواد (۱۳۸۵). صراط النجاة. قم: دار الصدیقة الشهيدة سلام الله علیها، جلد اول.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام، چاپ اول.
- حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح (۱۴۱۷ ق). العناوین الفقهیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- حکیم، محمدتقی (۱۴۲۹ ق). القواعد العامه فی الفقه المقارن. تهران: المجمع العالمی للتقرب بین المذاهب الاسلامیه، چاپ اول.
- خرازی، سید محسن (۱۳۷۹). کنترل جمعیت و عقیم سازی. مجله فقه اهل بیت علیهم السلام،

زهرامهدوی مزینانی: واکاوی قاعده لاجرح در فقه با رویکردی بر نظر امام خمینی (ره) ۱۶۳

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). مفردات الفاظ قرآن. لبنان، سوریه: دارالعلم الدارالشامیه.
 - سبحانی، جعفر (۱۳۸۳). رساله اصولیه. قم: مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول.
 - سجادی امین، سید مهدی (۱۳۹۲). بررسی تعارض فقه و حقوق در تطبیق قاعده عسر و حرج بر مسائل فقهی خانواده. رساله علمی سطح ۴.
 - شاهرودی، سید محمود (۱۴۱۸ ق). بحوث فی علم الاصول. تقریرات بحوث سید محمدباقر صدر، قم: مؤسسه دایرةالمعارف الاسلامی، چاپ سوم.
 - شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۱۹ ق). کتاب نکاح. قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز، چاپ اول.
 - شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۰ ق). الروضة البهیه فی شرح اللمعة الدمشقیه. قم: کتابفروشی داوری.
 - شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). الخلاف. با تصحیح شیخ علی خراسانی و دیگران، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ اول.
 - شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری (۱۴۱۳ ق). المقنعه. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره)، چاپ اول.
 - صفایی، سید حسین و خیریه، زینب (۱۳۹۲). نفقه زوجه غایب مفقودالاثر در فقه و حقوق با رویکردی بر نظر امام خمینی (س). پژوهشنامه متین، ۱۵(۵۹)، ۱۱۱-۱۲۶.
- dor: 20.1001.1.24236462.1392.15.59.4.8
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.
 - طباطبایی، سید محمد مجاهد (۱۲۹۶ ق). مفاتیح الاصول. قم: چاپ سنگی.
 - طباطبایی حائری، سید علی (۱۴۱۸ ق). ریاض المسائل فی تحقیق أحكام بالدلائل (ط- الحدیثه). با تصحیح محمد بهره مند و دیگران، قم: مؤسسه آل البيت.
 - طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۱۹ ق). العروة الوثقی (المحشی). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ اول.
 - فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۰ ق). معتمد الاصول. تقریرات ابحاث امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج، چاپ اول.

- فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۵ ق). جامع المسائل. قم: انتشارات امیر قلم، چاپ اول.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ ق). کتاب العین. قم: منشورات الهجره، چاپ دوم.
- فیض، علیرضا (۱۳۸۷). مبادئ فقه و اصول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دهم.
- قزوینی، محمد بن یزید (۱۴۱۸ ق). سنن ابن ماجه. با تحقیق معروف بشار عواد، لبنان: دارالجليل.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). حقوق مدنی خانواده. تهران: به نشر.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. بیروت: مؤسسة الوفا، چاپ دوم.
- محسنی، محمد آصف (۱۳۸۲). الفقه و المسائل الطیبه. قم: بوستان کتاب.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. با تصحیح عبدالحسین محمدعلی بقال، قم: مؤسسه اسماعیلیان، چاپ دوم.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۳). قواعد فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، چاپ دوازدهم.
- مظفر، محمدرضا (۱۴۱۵ ق). اصول الفقه. قم: مکتب العلوم الاسلامی، چاپ دوم.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ ق). مجمع الفایده و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، جلد اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام. چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ ق). القواعد الفقهیه. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام، چاپ سوم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲ ق). بحوث فقهیه هامه. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ ق). استفتائات جدید. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- مهرپور، حسین (۱۳۸۰). مجموعه نظریات شورای نگهبان درباره مصوبات مجلس شورای اسلامی دوره ششم. تهران: مرکز تحقیقات شورای نگهبان، چاپ اول.
- موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۳۸۸). القواعد الفقهیه. قم: انتشارات دلیل ما، چاپ چهارم.

- موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۸۵). قواعد فقه. تهران: مؤسسه عروج، چاپ سوم.
- موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۸۶). اندیشه‌های حقوقی (۱). تهران: انتشارات مجد، چاپ اول.
- نجفی، محمد بن حسن (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. بیروت: دار الاحیاء التراث، چاپ هفتم.
- نجفی خوانساری، موسی (۱۳۷۳). منیة الطالب فی حاشیة المکاسب. تقریرات اباحت محمد حسین نائینی، تهران: المکتبه المحمدیه، چاپ اول.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ ق). عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ اول.
- یزدی نیا، علی؛ لامع، زهرا (۱۳۹۲). کاربرد قاعده نفی عسر و حرج در موضوع مهر با رویکردی بر نظر امام خمینی (ره). تهران: پژوهشنامه متین، ۱۵ (۵۸)، ۱۳۷-۱۶۳.

doi: 20.1001.1.24236462.1392.15.58.7.9

- Ansari, M. (2007). *Faraid al-Osul*. Verified by the Commission for the Investigation of the Path of the Great Sheikh, Qom: Islamic Thought Academy. [In Arabic]
- Ashtiani, M. H. (2004). *The nine messages (Rasa il al-Tasa')*. Qom: Zaheer Publications, Allameh Ashtiani Congress, first edition. [In Arabic]
- Emami, S.H. (1987). *Civil Rights*. Tehran: Islamia. [In persian]
- Faiz, A. (2008). *Fundamentals of jurisprudence and principles*. Tehran: Tehran University Press, 10th edition. [In persian]
- Farahidi, Kh. (1989). *Kitab Al-Ain*. Qom: Al-Hijrah Charters, second edition. [In Arabic]
- Fazil Lankarani, M. (1999). *Motamed al-Osul*. Tehran: Imam Khomeini Education and Research Institute's Publications. [In Arabic]
- Fazil Lankarani, M. (2004). *Collector of issues (Jame Al-masayil)*. Qom: Amir Qalam Publications, first edition. [In Arabic]
- Hakim, M. T. (2008). *General rules in comparative jurisprudence*. Tehran:

- The International Council for Rapprochement between Islamic Schools of thought, first chapter. [In Arabic]
- Hosseini Maraghi, S. M. (1996). *Jurisprudential titles (Al-Anawin al-Fiqhiyyah)*. Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Society of Teachers. [In Arabic]
 - Ibn Faris, A. (1983). *Mojam Maqayis al-Loqa*. Qom: Publication of the Office of Islamic Propagation of the Seminary of Qom. [In Arabic]
 - Ibn Manzur, M. (1984). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]
 - Ibn Najim, Z. (1998). *Similarities and isotopes (Al-Ashbah and Al-Nazaer)*. Beirut: Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah. [In Arabic]
 - Katouzian, N. (2009). *Civil Rights of the Family*. Tehran: behnashr, first volume. [In persian]
 - Kharazi, S. M. (2000). Population control and sterilization. *Fiqh - e - Ahl - e - Bait*, 6(22), 31-58. <http://noo.rs/ArjYb>
 - Khomeini, S. R. (1997). *Kitab al-Taharat*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, first Edition. [In Arabic]
 - Khomeini, S.R. (2001). *Tahrir al-Wasila*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
 - Khomeini, S. R. (2006). *Collection of Imam works*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
 - Khomeini, S.R. (2012). *Esteftaat*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 10 vols. [In Persian]
 - Kulayni, M. (1986). *Kafi*. Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. [In Arabic]
 - Majlisi, M. B. (1982). *Bihar al-Anwar al-Jamea Le dorar Akhbar Aemma al-Athar*. Beirut: Al-Wafa Foundation, second edition. [In Arabic]
 - Makarem Shirazi, N. (1990). *Jurisprudence rules*. Qom: Publications of Imam Ali Ibn Abi Talib School, third edition. [In Arabic]
 - Makarem Shirazi, N. (1995). *Sample interpretation*. Qom: Publications of

- Imam Ali Ibn Abi Talib School. first edition. [In persian]
- Makarem Shirazi, N. (2001). *Important jurisprudential research*. Qom: Publications of Imam Ali Ibn Abi Talib School. [In Arabic]
 - Makarem Shirazi, N. (2006). *New polls*. Qom: Publications of Imam Ali Ibn Abi Talib School. [In persian]
 - Mehrpour, H. (2001). *The collection of views of the Guardian Council on the resolutions of the Islamic Council sixth period*. Tehran: The Guardian Council Research Center, first edition. [In persian]
 - Mofid, M. (1992). *Al-Maqna*. Qom: World Hazara Congress of Sheikh Mofid (RA), first edition. [In persian]
 - Mohaghegh Damad, S. M. (2004). *Rules of Jurisprudence*. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center, twelfth edition. [In persian]
 - Mohseni, M. A. (2003). *Jurisprudence and good issues*. Qom: Bostan Kitab. [In Arabic]
 - Mousavi Bojnourdi, S. H. (2009). *Jurisprudential rules*. Qom: Qom: Dalil Ma Publications, 4th edition. [In Arabic]
 - Mousavi Bojnourdi, S. M. (2006). *Rules of Jurisprudence*. Tehran: Orouj Publishing, third edition. [In persian]
 - Mousavi Bojnourdi, S. M. (2007). *Legal thoughts (I)*. Tehran: Majd Publications, First edition. [In persian]
 - Muhaqqiq Hilli, J. (1987). *Sharaye al Eslam fi Masayil Alhalal w Alharam*. edited by Abdul Hossein Mohammad Ali Bakal, Qom: Ismailian Institute, second edition. [In Arabic]
 - Muoghaddas Ardabili, A. (1982). *Majmae ol-fayidah w al burhan fi sharh irshad al adhhan*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
 - Muzaffar, M.R. (1994). *Principles of jurisprudence*. Qom: Islamic Sciences Office, second edition. [In Arabic]
 - Najafi Khawansari, M. (1994). *Minyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib*. A report on the research of Mohammad Hossein Al-Gharawi Al- Naeeni, Mohammadieh office, first edition. [In Arabic]

-
- Najafi, M. H. (1983). *Javaher al-Kalam fi Sharh Sharaye al-Islam*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi, seventh edition. [In Arabic]
 - Naraqi, A. (1996). *Returns of days in a statement of the rules of rulings (Avaed al-Ayyam...)*. Qom: Islamic Publications Office, first edition. [In Arabic]
 - Qazwini, M. (1997). *Sunan Ibn Majah*. Verified by Marouf Bashar Awad, Lebanon: Dar Al Khail. [In Arabic]
 - Ragheb Isfahani, H. (1991). *Vocabulary words of the Qur'an*. Lebanon, Syria: Dar Al-Ilm, Dar Al-Shamiya. [In Arabic]
 - Safaei, S. H. & Kheyriyeh, Z. (2013). Alimony of Wife of Missing Husband in Jurisprudence and Law With Special Reference to Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 15(59), 111-126.
dor:20.1001.1.24236462.1392.15.59.4.8
 - Sajjadi Amin, S. M. (2012). Investigating the conflict of jurisprudence and law in the application of the rule of difficulty and hardship on family jurisprudence issues, *level 4 scientific treatise*. [In persian]
 - Shahid Thani, Z. (1989). *Al-Rawda al-Bahiyya fi Sharh al-Loma' al-Dameshiyya*. Qom: Davari, first edition. [In Arabic]
 - Shahroudi, S. M. (1997). *Research in the science of principles*. Research reports by Seyyed Mohammad Baqir Sadr, Qom: Islamic Encyclopedia Foundation, third edition. [In Arabic]
 - Shobeiri Zanjani, S. M. (1998). *The book of marriage*. Qom: Rai Pardaz Research Institute, first edition. [In persian]
 - Sobhani, J. (2004). *Osuliya treatise*. Qom: Imam Sadiq Institute (AS), first edition. [In Arabic]
 - Tabatabaei, S. M. H. (1996). *Al-Mizan in the interpretation of the Qur'an*. Qom: Islamic Publications Office affiliated to the Qom Seminary Madrasin Society, fifth edition. [In Arabic]
 - Tabatabaei, S. M. M. (1878). *Keys to the principles (Mafatih al-osul)*. Qom: lithography. [In Arabic]
 - Tabatabaei Haeri, S. A. (1997). *Riaz al-Masail in the investigation of rulings with reasons (i- Hadith)*. edited by Mohammad Behramand and

- others, Qom: Al-Al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Tabatabaei Yazdi, S. M. K. (1998). *Urve al- Wosgha (Al- Mahshi)*. Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Society of Teachers, first edition. [In Arabic]
 - Tabrizi, J. (2006). *The path to salvation*. Qom: Dar al-Sadiqah al-Shahida, peace be upon them. [In Arabic]
 - Tusi, M. (1986). *Al- Khalaf*. edited by Sheikh Ali Khorasani and others, Qom: Islamic Publications Office attached to Qom Seminary Teachers Society, first edition. [In Arabic]
 - Yazdiniya, A. & Lame, Z. (2012). Application of the Rule of Duress to Marriage Portion (Mehr) With Special Reference to Imam Khomeini's Viewpoints. *Matin Research Journal*, 15(58), 137-163.
dor: [20.1001.1.24236462.1392.15.58.7.9](https://doi.org/10.1.24236462.1392.15.58.7.9)